

“Минг Бир Кеча” Ва Ўзбек Фольклори

Астанова Гулнора Аминовна¹

Аннотация: Адабиётшунослик узлуксиз ривожланишни тақозо этаркан, Шарқ миллий анъаналарининг ўзбек адабиётига таъсири масаласини янгича ёндашувлар асосида тадқиқ этиш давр талаби бўлиб қолмоқда. Шунга кўра, Шарқ адабий мерослари таъсирида яратилган ўзбек бадиият намуналарини тарихийлик ва миллийлик мезонлари асосида таҳлил қилиш ва уларга жаҳон адабиёти ва адабиётшунослиги ютуқлари нуқтаи назаридан ёндашиш долзарб бўлиб қолмоқда.

Мақолада «Минг бир кеча» асари ҳикоятларининг ўзбек халқ эртақлари орасида ҳам учраши, бунда Шарқ халқлари ҳаётининг муштарак жиҳатлари сабаб бўлиши илмий тадқиқ этилган. Шу жиҳатдан «Минг бир кеча» айрим ҳикоятлари ҳамда ўзбек халқ эртақлари қиёсан ўрганилган. Шунингдек, мақолада Шарқ халқлари ҳаётининг «Минг бир кеча» асари ҳикоятларига таъсири муаммолари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: «Минг бир кеча», Шаҳризода, ўзбек, халқ, эртақ, канизак, образ, бадиият.

Нодир адабий ёдгорлик бўлмиш “Минг бир кеча” асарини жаҳон цивилизацияси тараққиётининг ажралмас бўлаги сифатида баҳолаш, Шарқ адабиётининг ўзбек адабиётига бадиий синтези нуқтаи назаридан унинг ўзбек адабиётига самарали таъсирини белгилаш бугунги кундаги долзарб вазибалардандир.

Халқ оғзаки ижодини ўрганишнинг бошланғич даври олимлари Е.М.Мелетинский, В.П.Аникин, А.Н.Самойлович, А.Н.Веселовский, Ж.Ж.Фрэзер, В.Я.Пропп, К.Леви-Стос, В.М.Жирмунский ва бошқа олимлар тадқиқотлари адабиётшунослик фанининг таркибидаги мустақил фан ҳисобланган фольклоршуносликни ривожлантиришда салмоқли ҳисса бўлиб кўшилди. [1.23]. Европада эса фольклор жанрларини ўрганиш X асрга бориб тақалади[2.34]. Унга кўра фольклорнинг чуқур ўрганилган жанрларидан бири эртақ барча халқларнинг оғзаки ижодида энг қадимийси ва кенг тарқалгани ҳисобланади. Европада эртақ жанри устида энг кўп илмий изланишлар олиб борилган давр – XVI – XVII асрлардир. Ҳақиқатдан ҳам “Европада сеҳрли эртақлар асосчиси ҳисобланган Жованни Франческо Страпароле қаламига мансуб “Қувноқ кечалар” асарининг ҳикоятлари ўша давр зодагонларининг мезонлари асосида айнан болаларга мўлжалланган ижод намуналарига айлантирилди” [3.152].

Кейинчалик Америка ва Европа олимлари эртақлар таснифини яратишга киришишди. Унга кўра эртақлар 3 турга бўлинади: 1. Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар. 2. Аслий эртақлар [2.35].

Бироқ бизда эртақ жанрининг жуда қадимдан мавжуд эканлигини XI асрда яратилган Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарида “эртақ” атамасининг “этуқ” тарзида қўлланганлиги мисолида кўриш мумкин. Кейинчалик бу фаолиятни К.Имомов, Ғ.Жалолов, Ҳ.Раззоқов, Ж.Юсупов каби олимлар давом эттиришди. Ўзбек фольклоршунослигида ҳам анчагина ишлар амалга оширилди. Чунончи, М.Афзалов [4.205], Ғ.Жалолов [5.267], Х.Эгамов [6.129], Ж.Юсупов [7.167], К.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаровлар [8.236] халқ оғзаки ижоди назарий масалаларига доир асарлар яратишди ва натижада шу йўналишда олиб бориладиган илмий тадқиқот ишларига туртки бўладган муаммолар кўтарила бошланди. Бундай улкан ишлар доирасида ҳали ўрганилиши зарур бўлган қирралар ҳам мавжудки, бу– “Минг бир кеча” асарининг ўзбек халқ оғзаки насрига таъсири масаласидир. Зеро, мазкур асар ўзбек халқ оғзаки ижодига ҳам самарали таъсир кўрсатган.

Ўзбек халқ насри таркибига кирган жанрларни икки гуруҳга бўлиш мумкин: а) миф, афсона, ривоят ва демоник ҳикоятлар, б) эртақ, нақл, латиға ва лофдан иборат жанрлар [8.8]. Шундан келиб чиқиб, икки гуруҳнинг “эртақ, нақл, латиға ва лофдан иборат” – иккинчи қисмига қирадиган эртақларда уйдирма муҳим омил бўлиб ҳисобланса-да, баъзи ҳолларда ҳаёт ҳақиқатларини реал тарзда ифодалайди. Шунга кўра, ҳаёлий уйдирма ва ҳаётий воқеа-ҳодисаларнинг уйдирма шаклида ифода этилиши нуқтаи назаридан эртақ жанрига кўра ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар, сеҳрли эртақлар, маиший эртақлар, ҳажвий эртақларга бўлинади. “Минг бир кеча” асаридаги Шаҳризода ҳикоятларидан мана шу юқорида келтирилган эртақ жанрларининг барчасини топиш мумкин. Биз кўзлаган мақсад Шаҳризода ҳикоятларининг ўзбек халқ эртақларидаги бадиий синтезига дахлдор.

“Эртақчи – эртақ айтувчи, ҳикоятчи. Репертуаридаги эртақлар характери ва ҳикоят қилиш услубига кўра эртақчилар бир-биридан фарқ қилади: улар ижрочи ва ижодкор эртақчиларга бўлинади. Биринчиси ўзи эшитган эртақни айнан такрорлайди. Ижодкор эртақчилар эса ўзи эшитган, ўрганган эртақларга орттирма-бўрттирма таъсир воситалари, сифат ва қиёслар билан янгиликлар киритади, эртақка ижодкор сифатида ёндашади” [9.261]. “Минг бир кеча” эртақларининг ҳам, ўзбек халқ эртақларининг ҳам тили жонли халқ тилидир. У бадиий тасвир воситаларига, турли қочиримларга бой. Шу туфайли уларни тинглаш ёки ўқиш халққа, китобхон ёки тингловчига

¹ БухДУ, ўзбек тилшунослиги ва журналистика кафедраси доценти, филология фанлари доктори

ёкимлилик бахш этади. Маълумки, “Минг бир кеча” эртақларининг ижрочиси Шаҳризода номидан айтилган ҳам сеҳрли, ҳам мажозий, ҳам маиший-ҳаётий эртақлар сирасига кирадиган машҳур эртақлар силсиласини айтишни асосан кун ботгач бошлаб, тонг отгач тўхтатади. “Қоронғулик эртақлар оламига хос сирлиликни кучайтирувчи омил ҳисобланган.”[10.46]. Келтирилган иқтибос “Минг бир кеча” эртақлари ҳақида айтилган эмас, балки ўзбек халқ эртақлари ҳақида айтилган фикрдир. “Минг бир кеча” асари бир неча асрлардан буён Туркистон диёрида халқ орасида машҳурдир. Уни арабий, форсий нусхаларда ўқийдиган аҳли илмлар мутолаа қилиб юришгани боис, ўзбек халқ оғзаки ижодига ҳам самарали таъсир кўрсатган. Жумладан, “Муқбил тошотар”[11.11], “Оловиддиннинг сеҳрли шамчироғи”[11.12], “Моҳистара”, “Дехқон, қози ва тадбирли аёл”, “Қаҳрамон”[11.13] каби ўзбек халқ эртақларини мисол келтиришимиз мумкин. Бундан ташқари, Хоразм халқ эртақларидан “Тухматчилар жазоси” [12.18] эртаги, “Ўрозбой билан Олтинжон”, “Камбағал хотин” [13.100], “Ақлли хотин” каби эртақларни мисол келтириш мумкин.

“Эртақчилар бозорларда, чойхоналарда, карвонсаройларда хуржунини кўтариб, бирор эски китобни рўмолига туғиб олиб, одамларни тўплаб, кишилар биров бўлса ҳам гапга қулоқ солган пайтларда дарҳол ўртага тушганлар”, – дейди Ғ.Жаҳонгиров [14.36]. Олимнинг бу фикри ўзбек халқ эртақларининг ижроси ва минтақада ёйилишига нисбатан айрилган бўлса, Шарқ ҳикоят ва ривоятларнинг, хусусан, “Минг бир кеча” асарининг дунё бўйлаб тарқалишига нисбатан ҳам худди фикрни айтиш мумкин.

«Минг бир кеча» ижодкорлари ўз қаҳрамонларининг турли-туман саргузаштларини баён этишаркан, тингловчи ёки китобхонни ғалати мамлакатлар ва турфа ажойиботларга бўлган қизиқишини имкон қадар янада кучайтиришга ҳаракат қилганлар. Саргузашт ва саёҳат қиссаларини баён этгувчи ҳикоятлар материали қисман фольклор манбалари асосида ва қисман географик, этнографик манбалар асосида вужудга келган», – дейди [15.345] шарқшунос И.Фильштинский. Бундан шуни аниқлаш мумкинки, дунёнинг бир неча давлатларини ва халқларини тижорат орқали бирлаштирувчи “Буюк Ипак йўли” мазкур асарнинг Туронзаминга кириб келишида ўз ҳиссасини кўшганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас.

“Минг бир кеча” асарининг ўзбек халқ эртақларидаги бадий синтезига эътибор қаратарканмиз, асарнинг “Шаҳзода ва етти вазир ҳикояти”да келтирилган лавҳага диққат қиламиз. Жория томонидан тухмат туфайли хиёнаткорликда айбланган шаҳзода отаси – шоҳ томонидан жазога маҳкум. Бироқ шаҳзодага тухмат қилган жория уни қатл эттириш тарафдори бўлса, етти вазир эса уни афв этиш тарафдори. Шоҳни кўндириш учун икки қарама-қарши томонлар ибрат тариқасида шоҳга галма-галдан ҳикоятлар сўзлаб беришади. Булардан олтинчи вазир ҳикояти: Бир йигит маълум сабаб билан зиндонга тушиб қолганида, унинг маъшуқаси ҳокимга арз қилади. Ҳоким аёлнинг васлига этиш эвазига йигитни зиндондан чиқаришини айтади. Бир ҳийла ўйлаб топган аёл уни уйига тақлиф этади. Аёл шаҳар қозиси олдига бориб арзини айтади. Қози ҳам шу шартни қўяди. У қозини ҳам уйига тақлиф қилади. Сўнг вазир олдига, вазир олдидан чиқиб, шоҳ олдига бориб арз қилади. Бироқ буларнинг барчасидан бир хил шарт эшитади. Шундан сўнг дурадгор хузурига бориб жавон буюртиради. Дурадгор ҳам шу шартни қўяди. Аёл эса ҳоким, қози, вазир, подшони уйига чақирган вақтда дурадгорни ҳам уйига келишини тайинлайди. Буларнинг барчаси бир-бирдан беҳабар ҳолда ўша тайинланган кунда бирин-кетин аёлнинг уйига ташриф буюришади. Тузоққа илинганларни аёл бирма-бир жавонга жойлаб, устларидан маҳкамлаб, қочиб қолади.

Худди шундай лавҳани ўзбек халқ ижодида учратамиз.

Хоразм халқ эртақларидан бўлмиш “Тухматчилар жазоси”[12.18] эртагининг қисқача мазмунига тўхталамиз: соддадил йигитнинг доно хотини ифвогар, маиший бузук, фитначи хушторлар тухматига дучор бўлади. Йигит тухматчилар дастидан она шаҳридан бош олиб кетмоқчи. Бироқ йигит тухмат қилганларни жазосиз қолдирмасликка, уларнинг адабини бериб, сўнгра кетишга аҳд қилади. Эр-хотин режа тузадилар. Хотин шу куни бозорга бориб, қассобдан гўшт сотиб олади. Қассоб жувонга ошиқ бўлиб қолади. Гўштнинг пулини сўрамай бериб юборади. Кун ботиб, қош қорайгач, қассоб хотиннинг уйига боради. Хотин уни “очик чехра” билан кутиб олади. Шунда том устида пойлаб ётган эри эшикни тақиллатиб қолади. Қассоб нима қилишини билмай қолганда хотин: Сиз дарров мана бу эшикнинг орқасига энгашинг, мен устингизга қоп ёпиб қўяман, эрим ухлагандан кейин секин чиқиб кетасиз”, – дейди. Хотиннинг эри келиб, чопиб ташламоқчи бўлади. Қассоб қочиб улуради. Эртаси куни қассобга ишлатган ҳийла билан Султон баққолни бешикка белади. Қозини келтириб, шарманда қилади. Бу кимсалар йиғилишиб, маслаҳат қилишади. Улар ер тагидан лаҳм қазиб, хотиннинг устига бостириб кириб, мол-дунёларини қайтариб олишмоқчи бўладилар. Бироқ бири бурнидан, бири қулоғидан, бири кўзидан айрилади. Шундай қилиб, эр-хотин тухматчилардан қасдларини оладилар.

“Ўрозбой билан Олтинжон”, “Камбағал хотин” [13.100] эртақларининг сюжети ҳам юқоридаги эртаққа ўхшашдир. Фақат буларда қош қилиш учун ишлатилган тадбирлар турли-тумандир. Масалан, “Камбағал хотин” эртагида читфурушни ечинтириб, сандиққа қамаб, устидан кўрпа ташлаб қўяди, қозини эса бешикка белади. “Ўрозбой билан Олтинжон” эртагида Олтинжон қассобни бешикка белади, баққолни “Сигиримиз бўғоз эди, тукқан”, - деб бурчакка боғлаб, олдига бир боғ беда қўяди, яна бирини ўғри ўрнига қўйиб, бошига лампа қўяди. “Ақлли аёл” [13.226] эртагида қозини бузоқ қилиб, устига кўрпа ташлайди, қассобни эса, чироқ поя қилиб, устига шам ёқиб қўяди ва ҳоказолар. Бу эртақдаги қассоб, баққол, қозилар ва уларни қош этиш тадбирлари ва усуллари биз юқорида кўрган “Минг бир кеча” асарининг мазкур ҳикоятидаги маиший бузук унсурларни масҳаралаш йўллари эслатади. Мана шу ўринда тадқиқодчи айтганидай, “Ҳар бир эртақда ўзи яратилган макон ва замоннинг “ҳид”и келиб туради. Эртақлар поэтикасида ҳам худудлардаги ўзига хослик кўзга ташланади” [10.47]. Мазкур

эртақларнинг ғояси маълум, яъни эртақ юзага келган давр тузуми, аёлларга бўлган муносабатнинг ёмонлашуви, мансаб эгаларининг маиший бузуқ характериға нисбатан халқнинг салбий муносабатини акс эттиришдан иборатдир. Бу эса, “Минг бир кеча” ҳикоятлари ғояси билан ҳамроҳандир. Бироқ шуни ҳам таъкидлаш зарурки, юқорида келтирилган эртақ ва асарлар ғоявий мазмуни, фош этиш усуллари жиҳатидан бир-бирига яқин бўлса-да, лекин ҳар бир эртақдаги образлар ўзларининг ҳаракати, характери, ички дунёси, руҳияти, тили ва бошқа хусусиятлари билан маълум даражада ажралиб туради.

Ўзбек халқ эртағи “Муқбил тошотар” сюжетига диққат қаратамиз. Эртақнинг бошланиши: “...Ўтган замонда Бухоро шаҳрида бир золим подшоҳ бор экан. Унинг бир чиройли кизи бор экан. Унинг номи Меҳринигор экан. Юзининг нури ойни хира қилар экан.

Меҳринигор чиройли, кучли ва ғайратли қиз экан. Юзига ниқоб тортиб, худди йигитлар сингари, ёнида қилич-қалқон осиб, кўп вақтини овда ўтказар экан”. Эртақ сюжети довурак, абжир маликанинги ботир, кўркмас, паҳлавон чўпон йигитга бўлган муҳаббати асосига қурилган. Ёки ўзбек халқ эртақларидан “Қорасоч пари” эртағида ҳам малика Қорасочнинг довурак, зехни ўткир, кўпгина илмлардан хабардор, замонасининг тенги йўқ соҳибжамол маликаларидан бири сифатида шоён этилган. “Минг бир кеча” эртақлари билан муқояса қилинганда бундай лавҳани, яъни маликани тасвирлаб бериш усулини асарнинг кўпгина ҳикоятларида учратишимиз мумкин. Масалан, “Али Шор билан Зумуррад ҳикояти”да, “Али Нуриддин ва Марям зуннория қиссаси”да, “Икки вазир билан Анисулжалис” ҳикоятларида худди шу жумлаларни ўқишимиз мумкин. Ёки “Оловиддиннинг сеҳрли шамчироғи” эртағи (Ўзбекча вариантда “Оловуддин”) “Минг бир кеча” эртағидаги “Аловуддин ва унинг сеҳрли чироғи” ҳикоятининг худди ўзи. Бироқ эртақ тафсилоти бирмунча фарқланади. Унда кўпчилик эртақларда бўлгани каби ёвузлик яхшилик устидан ғалаба қозонишигагина аҳамият берилган бўлса, “Минг бир кеча”да нафақат шу масалага, балки меҳнатсиз келган бойликнинг умри узоқ бўлмаслиғига ҳам ишора бордай туюлади. Айрим лавҳалардаги ўзгаришларга аҳамият берадиган бўлсак, Аловуддиннинг сеҳрли чироғини қайта қўлга киритиш лавҳаси “Минг бир кеча”да жория орқали амалга оширилса, ўзбекчасида унинг онаси орқали амалга оширилади. “Эртақларнинг сюжет ва композициясини кенг ёки қисқа бўлиши кўпроқ эртақчининг моҳирлиғига ва ҳофизасига ҳам боғлиқ” [4.116].

“Сеҳрли эртақларда воқеалар сеҳр-жоду, фантастик уйдирмалар асосида қурилган бўлади. Буларда паҳлавонлик ва қаҳрамонлик мадҳ этилади” [8.8], – дейди К. Имомов ўз китобида. Ўзбек халқ эртағи бўлмиш “Моҳистара” сеҳрли эртағи воқеа-ходисалар Бағдодда рўй бериши, ундаги шахзоданинги довурак, мард, баҳодир бўлиб ўсишлиғи, ўз севгилисига етишишда ҳеч қандай қийинчилик уни енга ололмадлиғи, хусусан, дев ва парилар иштироки, сеҳр ва афсун орқали осонгина бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга айланиш лавҳалари “Минг бир кеча”даги “Ҳосиб ва илонлар маликаси” [16.112] ҳикоятига ўхшаб кетишини айтиш жоиз.

Хуллас, юқорида олим таъкидлаганидек, сеҳрли эртақларга фақатгина фантастик уйдирмалар сифатида қараш мумкинмикин?! Бизнингча, масаланинги бошқа томони “Минг бир кеча” эртақлари ҳамда ўзбек халқ эртақларини умумий тарзда “ислом шарқи эртақлари” деб қарайдиган бўлсак, Қуръони Карим сураларининг бири “Жин” сураси деб номланишининг ўзи ва яна “Ҳажр” сураси 17-18-оятда Аллоҳ томонидан уларнинг мавжудлиғи эътироф этилаётган бир пайтда сеҳрли эртақлар негизини фақат “фантастик уйдирма” деб қарашимиз унчалик тўғри эмасдай туюлади, назаримизда. Зеро, унда айтилади: “...Ва уни (осмонни) барча малъун шайтон-жинлардан муҳофаза қилдик. Магар (у жинлардан) биронтаси (осмондаги малоикаларнинг бирон сўзини) ўғринча эшитиб олса, бас, уни очик (учар) юлдуз қувиб кетар (яъни халок этар)” [17.175]. Бундан шарқ эртақларидаги сеҳр, пари, дев ва жинлар образи иштироки бежиз эмаслигини англаш қийин эмас ва адабиётдаги бу каби масалаларни ечиш келажак изланувчилари зиммасидаги вазифа.

Ўзбек халқ эртақларидан бўлмиш “Дехқон, қози ва тадбирли аёл” (Пулини қозига омонат қолдирган дехқонга аёл уни тадбиркорлик билан қайтариб олиб берганлиғи воқеаси) қисқа сюжетли эртақ бўлса-да, ундаги воқеалар тафсилотидан ҳаётда содир бўлиши мумкин бўлган жуда кўп деталларни ўқиш мумкин. Нима бўлганда ҳам, “Минг бир кеча” асари ҳикоятларида ҳам, ўзбек халқ эртақларида ҳам сюжет халқ учун, унинг онги ва маънавиятини кўтариш учун хизмат қилувчи бир восита. Зеро, адабиётшунос олим Н.Комилов ёзганидек: “...Шарқнинг буюк ижодкорлари бу ғояларни турли жанрларда ғоят эҳтирос ва сўнмас ихлос билан тасвирлаганлар. Бу мустаҳкам ахлоқий кодекс халқларимиз турмушига, онгига сингиб, катта ижтимоий маъно касб этиб келган. Оилани мустаҳкамлашга ёрдам берган...” [18.23]

Адабиётлар:

1. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Москва: Высшая школа, 1989.
2. <https://saviya.uz/>
3. Пропп В. Морфология сказки. – Л.: Академия, 1928.
4. Афзалов М. Ўзбек халқ эртақлари ҳақида. – Т.:Фан, 1964.
5. Жалолов Ф. Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси. – Т.:Фан, 1976.
6. Эгамов Х. Совет Шарқи туркий халқлари эртақчилиги анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. – Т.: Ўқитувчи, 1982.

7. Юсупов Ж. Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати. – Т.: Фан, 1997.
8. Имомок К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: Фан, 2008.
9. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 12 жилдлик, 10 - жилд.– Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2005.
10. Аскарова Ж. Эртақчилик анъаналари.// Жаҳон адабиёти. . – Т.: 2018, № 8.
11. <https://ziyouz.uz/ozbek-xalq-ogzaki-ijodi/ozbek-xalq-ertaklari/>
12. Хоразм эртақлари. / Нашрга тайёрловчи Ф.Абдуллаев. – Т.: 1961.
13. Ўзбек халқ эртақлари. / Тузувчилар: М.Абзалов, Х. Расулов, З.Хусайнова. – Toshkent, O'qituvchi, 19983. 3 jildlik. J.2.
14. Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори. Б. – Т.: Фан, 1975.
15. Фильштинский И.М. История арабской литературы X–XVIII века. – М.: Наука, 1991.
16. Минг бир кеча.Араб эртақлари. / Ю.Ҳакимжонов тарж. – Т.:Ў здавнашр, 1962. 8 жилдлик. Ж. 5.
17. Қуръони Карим./Алоуддин Мансур тарж. – Т.: Чўлпон, 1992.
18. Комилов Н.Тафаккур карвонлари. – Т.: Маънавият, 1999.